

Ihor Sribniak

Działalność narodowo-organizacyjna Związku Wyzwolenia Ukrainy w obozie jeńców armii cesarskiej Rastatt w Niemczech (1915-1918)*

Mimo że do roku 1914 Ukraina w tej czy innej jej wersji terytorialnej pojawiała się w planach niektórych europejskich państw (zwłaszcza Austro-Węgier i Niemiec), oraz Rosji (plany co do Galicji), jednak powiedziała o sobie w kontekście polityki globalnej tylko w trakcie I wojny światowej. Jej rozpoczęcie doprowadziło do aktywizacji działalności ukraińskich emigrantów politycznych z Naddnieprza, z których większość w tym czasie przebywała w Galicji. Działania armii carskiej, która po tymczasowym zajęciu Galicji we wrześniu 1914 r. udała się do całkowitego „niszczenia jakichkolwiek cech ukraińskiego życia narodowego [...] z zaskakującym uporem i zawziętością”¹, ostatecznie przekonało emigrantów o niezbędności walki przeciwko Imperium Rosyjskiemu. Te przekonania miały wpływ na dalsze niepowodzenia wojskowe carskiej Rosji w walce z wojskami niemieckimi i austriackimi.

Wojskowa styczność państw „poczwórnego sojuszu” z Ententą, na boku której również działała Rosja, stworzyła dla Ukrainy zupełnie nową sytuację polityczną, pozwalającą na wzmocnienie walki o przywrócenie państwowości ukraińskiej. To pozwoliło zwrócić uwagę szerszej europejskiej publiczności na tę kwestię i powiązać ją z polityką zagraniczną. Ostateczna klęska Imperium Rosyjskiego, według ukraińskich działaczy różnych przekonań politycznych, dała realną szansę dla samookreślenia narodowego Ukrainy i jej pełnej realizacji. Konsekwencją tych oczekiwań było stworzenie 4 VIII 1914 r. we Lwowie Związku Wyzwolenia

---

* Artykuł został przygotowany przy wsparciu Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, który zainicjował w 2014 r. coroczną nagrodę im. Iwana Wyhowskiego (pod patronatem honorowym Prezydenta Polski), przyznawaną przez Kapitułę składającą się z przedstawicieli 25 wyższych uczelni oraz instytucji archiwalno-bibliotecznych Polski (w tym Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu).

¹ Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)*, Мюнхен 1969, s. 22, 25.

Ukrainy (ZWU) jako bezpartyjnej organizacji politycznej Ukraińców rosyjskich, aby promować ideę niepodległości Ukrainy².

Do organu kierowniczego nowoutworzonej organizacji – Prezydium ZWU, należeli D. Doncow, W. Doroszenko, A. Żuk i M. Zalizniak, a następnie po przeniesieniu siedziby ZWU do Wiednia (na skutek zajęcia miasta Lwowa przez wojska rosyjskie), jego skład został rozszerzony o O. Skoropysa-Joltuchowskiego i M. Melenewskiego. Dnia 25 VIII 1914 r. rozszerzone prezydium opublikowało apel „do opinii publicznej Europy”, w którym twierdziło, że jedyną obroną dla Europy przed agresją rosyjską może być niezależne państwo ukraińskie, a jego stworzenie jest konieczne dla ustalenia równowagi politycznej przyszłego pokojowego rozwoju Europy. W apelu podkreślono, że walka za stworzenie takiego państwa jest kluczowym celem strategicznym Związku³.

Zostało to sprecyzowane w programie działań ZWU o nazwie „Nasza platforma”. Po stwierdzeniu, że „obiektywna historyczna finalizacja wymaga niezależnego państwa ukraińskiego, które powstanie między Europą Zachodnią a Moskwą”, Związek przejął „reprezentację [...] interesów narodowo-politycznych i społeczno-ekonomicznych narodu ukraińskiego w Rosji”, powiązawszy „realizację własnych aspiracji narodowo-politycznych i ekonomicznych [...] z rozbiciem Rosji w czasie wojny”⁴.

Wyraźnie i jednoznacznie deklarując w swoim programie zadania walki o niepodległe państwo ukraińskie, ZWU stał przed koniecznością wsparcia finansowego dla własnej działalności. Bez funduszy własnych członkowie założyciele liczyli na pomoc rządów Niemiec i Austro-Węgier, którzy byli obiektywnie zainteresowani istnieniem takiej antyrosyjskiej organizacji jako ZWU. Z kolei rządy tych państw były gotowe udzielić takiej pomocy, jednak miały nadzieję wykorzystać Związek do celów wojskowo-agenturalnych, który zaangażowałby się w poszukiwanie i szkolenie agentów, potrzebnych do podważenia zapału armii carskiej.

Kierownictwo ZWU zdecydowanie sprzeciwiło się tej możliwości, nalegając na to, aby otrzymane środki zostały przeznaczone na kampanię informacyjną w celu promowania w Europie materiałów ukraińskich za pośrednictwem czasopism europejskich i publikacji przetłumaczonych artykułów na temat Ukrainy. W tym celu Związek wydawał ulotki i książki w jedenastu językach, założył w Lozannie francuskojęzyczne czasopismo „La Revue Ukrainienne”, a w Wiedniu niemieckojęzyczny tygodnik „Ukrainische Nachrichten”. Ponadto jesienią 1914 r. ZWU zaczął publikować dwutygodnik (od 1915 r. – tygodnik) „Biuletyn Związku Wyzwolenia Ukrainy”⁵. Działalność wydawnicza ZWU ułatwiła mobilizowanie

² І. Патер, *Союз визволення України: проблема державності і соборності*, Львів 2000, s. 34.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (dalej: ЦДАВО України), фонд 4405, опис 1, справа 9, аркуш 1-1зв.

⁴ „Вістник Союзу визволення України” 1914, №. 1, s. 1-2.

⁵ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 13, арк. 6.

Ukraińców w ramach haseł narodowo-wyzwoleńczych, które obiektywnie spełniały potrzeby Ukrainy.

Związek wyraził również gotowość do pracy z jeńcami ukraińskimi z armii carskiej w celu ich narodowego zorganizowania. W końcu rządy państw zgodziły się na te zasadnicze wymogi Związku, a ZWU w przyszłości z wyrozumiałością traktował rozkazy władz wojskowych państw centralnych dotyczące wyboru wolontariuszy (wśród jeńców Ukraińców), którzy zgodzili się na tajne przejście linii frontu do przeprowadzenia działalności rewolucyjnej dla rosyjskiej Ukrainy. ZWU uzyskał znaczne środki od instytucji państwowych Niemiec, Austro-Węgier, a z czasem od pozarządowych organizacji niemieckich⁶. Pod naciskiem przewodców ZWU finansowanie było uzależnione od obowiązku spłaty pożyczki, którą jako dług państwowy miał zwrócić rząd przyszłego niepodległego państwa ukraińskiego. Dzięki temu wsparciu finansowemu, Związek rozwinął szeroką działalność kulturalno-oświatową i patriotyczną wśród ukraińskich jeńców wojennych na terenach Austro-Węgier i Niemiec⁷.

Wydarzenia wojny doprowadziły do koncentracji setek tysięcy ukraińskich żołnierzy w obozach dla jeńców wojennych armii carskiej na terytorium Niemiec i Austro-Węgier (w czasie I wojny światowej tylko w niewoli niemieckiej było 1 420 479 żołnierzy i 14 050 oficerów armii carskiej, w tym 150 tys. Ukraińców)⁸. Obecność w takich obozach znacznej liczby brańców ukraińskich pozwoliła ZWU izolować ich od wpływów Imperium Rosyjskiego i poddać wpływom ukraińskiej myśli wyzwolenczej.

Pierwszym obozem jeńców wojennych armii rosyjskiej, w którym w listopadzie 1914 r. ZWU rozpoczął działalność kulturalno-oświatową i edukacyjno-narodową, był Freistadt (Austro-Węgry). W następnym roku w Niemczech powstały jeszcze trzy inne obozy jeńców ukraińskich: Rastatt (maj 1915), Wetzlar (wrzesień 1915) i Salzwedel (listopad 1915); w 1917 r. zukrainizowano jeszcze dwa obozy oficerskie (Josefstadt i Hannover-Münden), wzrosła znacząco liczba ukraińskich grup i organizacji w innych obozach jeńców wojennych armii rosyjskiej⁹.

Należy zauważyć, że w latach 1914-1915 niewielu ludzi oczekiwało przyszłego utworzenia niepodległego państwa ukraińskiego. Prowadzenie działalności

⁶ I. Патер, *Союз визволення України та українське питання в політиці Центральних держав 1914–1918 рр.*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 1997, вип. 3-4, s. 147-148.

⁷ I. Срібняк, *Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.)*, Київ 1999, s. 52.

⁸ О.С. Нагорная, *Другой военный опыт. Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922)*, Москва 2010, s. 147, 185.

⁹ Więcej informacji na ten temat: I. Срібняк, *Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу Визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1917 рр.)*, „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” 2001, вип. III, s. 198-221.

kulturalno-oświatowej i patriotycznej wśród jeńców Rastattu komplikowało się całym szeregiem przyczyn, które potrzebują szczególnej uwagi. Tylko fakt, że taka działalność była prowadzona w niewoli, wyraźnie odzwierciedla całą jej wyjątkowość. Niewola ukształtowała swoisty stan psychiczny ludzi, którzy byli w obozach, i to należało uwzględnić podczas działalności edukacyjnej.

Wśród okoliczności, które znacznie komplikowały działalność w Rastacie, na pierwszym miejscu było uczucie strachu jeńców przed Imperium Rosyjskim, przed jego potęgą wojskową. Większość z nich długi czas była przekonana, że Rosja w końcu wygra w tej wojnie, a następnie pociągnie do odpowiedzialności wszystkich tych, którzy nawet biernie uczestniczyli w działalności na rzecz Ukrainy w obozie. Jeńcy zdawali sobie sprawę, że prowadzenie propagandy ukraińskiej w Rastacie było zaprzeczeniem głównego hasła imperium – „jedność narodu ruskiego”, kamienia węgielnego jego istnienia. Tak więc udział w działalności ukraińskiej jeńców oznaczał niszczenie tej „jedności”, co z kolei było dla nich i dla ich rodzin niebezpiecznym eksperymentem. Ponadto, jeńców wojennych z Ukrainy jednoczyło z Imperium Rosyjskim to, że zdecydowana większość z nich wyznawała wiarę prawosławną, a Moskwa nadal dla nich była religijnym centrum prawosławia¹⁰.

Sprawa była skomplikowana faktem, że działalność narodowo-oświatowa była prowadzona na ziemi niemieckiej, nawet przy pomocy Niemców, co oznaczało już zdradę „cesarza i ojczyzny” oraz jedność z wrogami. Tego jeńcy się bali tym bardziej, że do wiosny 1916 r. całkowicie wierzyli w zwycięstwo Rosji w wojnie¹¹. I tylko wydarzenia z ostatnich lat wojny, które oznaczały olbrzymie nieudane ataki wojskowe Imperium w pojedynku z armią „poczwórnego sojuszu”, obalenie caratu i zawarcie przez Ukrainę Traktatu Brzeskiego w lutym 1918 r., wreszcie przekonało o porażce wojskowej Rosji. Jednocześnie dużo jeńców Rastattu uważało, że Ukraina może pretendować do autonomii tylko w składzie państwa rosyjskiego. Z powodu tych przekonań wielu jeńców było nastawionych biernie, a częściowo nawet wrogo na wszelkie podejmowane przez członków ZWU próby rozpoczęcia działalności kulturalno-oświatowej w obozie¹².

Inną okolicznością, która utrudniała przeprowadzenie działalności narodowej w Rastacie, była negatywna postawa jeńców do niemieckojęzycznego świata. Rosja porzuciła ich w zbrojnej walce z Niemcami, a rządzeniem losu oni znaleźli się w niewoli swoich wrogów. Chociaż wielu jeńców z upływem czasu lepiej poznało

¹⁰ О. Терлецький, *Українці в Німеччині 1915-1918: історія української громади в Раїтаті*, Київ-Ляйпциг 1919, т. 1, s. 386.

¹¹ І. Срібняк, *Боротьба світів: формування національної свідомості полонених українців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1914-1917 рр.)*, [w:] *Історія та історіографія в Європі*, вип. 5: *Україна на шляху гідності і свободи*, С. Стельмах, Г. Хаусманн (ред.), Київ 2016, s. 58-68.

¹² ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 177, арк. 6, 7; спр. 178, арк. 1-2, 6-6 зв., 8-11.

Niemców, będąc częścią zespołów robotniczych¹³, gdzie mieli okazję przyjrzeć się bliżej ich życiu codziennemu i sposobom gospodarowania, oczywiście nie wystarczyło na globalną zmianę opinii jeńców wobec Niemców jako ich wrogów. Postawa wobec Niemców, ich kultury, ich wartości duchowych wiązały się jeńcom z faktem niewolnictwa. Postawa jeńców do tych, którzy trzymają ich w tej niewoli nie mogła być przyjazna. Dopiero od wiosny 1916 r. kilka małych grup jeńców zaczęło patrzeć na Niemcy jako na potężny czynnik, który przyczyni się do powstania niepodległego państwa ukraińskiego. Jednak ustawa z 5 XI 1916 r. o utworzeniu państwa polskiego o nieokreślonych granicach na wschodzie zaprzeczyła tym oczekiwaniom. Od tego czasu zainteresowania jeńców dotyczyły rewolucyjnych wydarzeń w Rosji i ruchu wyzwolenczego na Ukrainie¹⁴.

Kolejną przeszkodą było to, że jeńcy w ogóle nie rozumieli idei narodu, nie wspominając o ukraińskim. Wielu jeńców instynktownie odczuwało własną odrębność od Wielkorusinów i Polaków, ale to udaremniało się przekonaniem, że Rosja, pomimo wszystkich niepowodzeń, dominuje nad wszystkimi krajami swoją potęgą i ogromną przestrzenią. Tożsamość narodowa w tym zakresie była ściśle związana z rosyjską państwowością. Utożsamianie się z Ukraińcami uważano za antypaństwowość, pragnienie upadku Rosji na rzecz panowania obcych. Przez długi czas wielu jeńców nie było w stanie zrozumieć różnicy między Imperium Rosyjskim a Ukrainą. Część jeńców była jednak świadoma różnicy między Rosją a Ukrainą, jednak uważała, że ziemie „małoruskie” są integralną częścią Imperium. To tłumaczy opór jeńców wobec propagandy ukraińskiej. Więc potrzebna była wielomiesięczna działalność kulturalno-oświatowa, aby wraz z kwestią ziemi jeńcy umieścili w porządku dziennym takie wymogi, jak konieczność stworzenia szkoły narodowej, wprowadzenia języka ukraińskiego jako państwowego itp.¹⁵.

Warto też wspomnieć o okolicznościach, ułatwiających prowadzenie działalności oświatowej w Rastacie. Przede wszystkim jeńcy zawsze wykazywali swoje zainteresowanie wykładami, i w końcu ta chęć edukacji wkrótce pokonała wszystkie negatywne okoliczności¹⁶. Właśnie ta cecha Ukraińców w połączeniu z bezinteresownym i inspirującym działaniem członków Działów Oświatowych ZWU oraz świadomych Ukraińców wśród jeńców przyczyniły się do wyeliminowania strachu przed Imperium Rosyjskim i „związkiem niemiecko-ukraińskim”. Jeńcy naprawdę zachwycali się wykładami i poważali członków Działów Oświatowych ZWU, mimo ostrożności wobec nich. Nawet fakt, że Działy Oświatowe składały się

¹³ Н-в К., *Робітничі команди „Розвіт”*, Раштат 1917, 13 грудня.

¹⁴ І. Срібняк, *Українська революція очима полонених вояків-українців російської армії на заключному етапі Першої світової війни*, [w:] *Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення. Міжнар. наук. конф. 25 IV 2012*, В.М. Литвин та ін. (ред.), Київ 2013, s. 338-344.

¹⁵ О. Терлецький, *op.cit.*, s. 385.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 23, арк. 22.

głównie z przedstawicieli Galicji, różniących się bardzo od Naddnieprzańców nie tylko przekonaniami politycznymi i społecznymi, ale także przez inne pojmowanie problemu narodowego, nie zakłócił tego naturalnego pragnienia do edukacji¹⁷.

Nie można też zaprzeczyć, że jeńcy wykazali się dość dobrymi umiejętnościami w nauce, zwłaszcza w formie aktywnej – starając się omówić wiedzę otrzymaną podczas zajęć¹⁸. Do pewnego stopnia na to miał wpływ fakt, że na początku prowadzenia działalności kulturalno-oświatowej w obozie wszystkich uczniów zwalniano z jakiegokolwiek pracy¹⁹. Niewątpliwie, że mając czas wolny i będąc w warunkach izolacji, rosło pragnienie jeńców do obcowania ze sobą. Ta cecha jeńców bardzo sprzyjała prowadzeniu działalności oświatowej, jednak jeśli chodziło o trudne do zrozumienia kwestie (zwłaszcza polityczne), dyskusja nabierała nieco formalnej treści.

Wielkie zainteresowanie wywołuje także aspekt socjologiczny pobytu jeńców pochodzących z Ukrainy w Rastacie. Duża i przymusowa koncentracja personelu wojskowego w jednym miejscu umożliwia porównanie tego zjawiska z dużym obozem wojskowym. Brak kobiet, izolacja od niemal wszystkich przejawów życia obywatelskiego, przymus wojskowy przyczyniły się do powstania wyłącznie męskiego środowiska (społeczeństwa) o szczególnym klimacie psychologicznym. Chodzi o to, że jeńcy uświadamiali sobie tymczasowość pobytu w tym miejscu, dlatego większość nie robiła nic w celu poprawy jakości i warunków życia. Niektórzy zanurzali się we własne refleksje, wspominając rodzinę i dom. Doprowadziło to do nieakceptacji władz obozu i członków Działów Oświatowych ZWU jako siły zdolnej do działania na rzecz jeńców²⁰.

W latach 1916-1917 życie jeńców w Rastacie coraz bardziej przybierało nowe formy. Mogli brać udział we wszystkich formach życia kulturalno-oświatowego obozów, które ponadto nie miały charakteru przymusowego. Jeńcy dobrowolnie odwiedzali szkoły narodowe lub tzw. „kursy wyższe”, niektórzy prowadzili propagandę w duchu ukraińskim lub antyukraińskim, inni aktywnie uczestniczyli w życiu kulturalnym – w spektaklach teatralnych jako muzycy, aktorzy lub śpiewacy. Należy również wspomnieć o pracownikach przemysłu artystycznego, krawcach, szewcach, redaktorach, nauczycielach, drukarzach, członkach kierownictwa związków zawodowych i handlowych, pracownikach „kancelarii ukraińskich”, siczowcach (z ich organizacją paramilitarną), i wreszcie „polityków” obozu – członków „parlamentów” i „rządów” obozów²¹.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 89, арк. 2 зв.; спр. 88, арк. 6, 77.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 18, арк. 13-15.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 84, арк. 35.

²⁰ О. Терлецький, *op.cit.*, s. 381.

²¹ Szerzej na ten temat: I. Sribniak, *Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915-1917 рр.*, „Сіверянський літопис” 2014, № 6, s. 309-324.

Taki stan rzeczy przypominał życie za kratami, tym bardziej, że wśród jeńców znaleźli się tacy, którzy w ogóle nie brali udziału w życiu kulturalnym obozów. Ta różnorodność przejawów życia kulturalno-oświatowego i organizacyjnego w Rastacie jeńców ukraińskich przyciąga uwagę, szczególnie fakt, że koncentrowało się ono w konkretnej lokalizacji i rozwijało się w trakcie wojny.

Jeśli chodzi o skład społeczny jeńców w Rastacie, miał on w dużej mierze jednolity wygląd. Przeważająca większość jeńców to chłopstwo, następnie robotnicy, i wreszcie bardzo mały odsetek inteligencji – w tym nauczyciele ludowi, aktorzy profesjonalni i agronomowie; tylko niektórzy mieli wykształcenie średnie lub wyższe. Zgodnie z poziomem świadomości narodowej wszystkich jeńców wojennych (według definicji członków Działu Oświatowego ZWU) można podzielić na trzy grupy, których stosunek liczbowy został poddany ogromnym zmianom w wyniku prowadzenia w obozie działalności kulturalno-oświatowej i narodowo-wychowawczej²².

Do pierwszej grupy należeli świadomi Ukraińcy, do drugiej – ciemni, obojętni wobec problemów narodowych, tzw. „małorusini”, do trzeciej – jeńcy wrogo nastawieni do działalności ukraińskiej – „czarna sotnia”. W momencie założenia obozu, druga grupa, która dodatkowo była pod wpływem „czarnej sotni”, posiadała przewagę liczbową, jednak już w roku 1917 – dzięki wysiłkom ZWU i ukraińskim działaczom – w Rastacie miała ogromną przewagę pierwsza grupa. Ale żadna z grup nie zniknęła całkowicie, nawet w 1918 r., gdy rozpoczęto proces formowania ukraińskich jednostek wojskowych, niewielki odsetek obojętnych, ciemnych ludzi i „czarnej sotni” pozostawał w obozie²³.

Oczywiste jest, że taka radykalna ewolucja nastrojów i poczuciu więzi narodowych jeńców spowodowana była nie tylko propagandą ukraińską w Rastacie, ale także rewolucyjnymi wydarzeniami w Rosji i ruchem narodowo-wyzwoleńczym na Ukrainie. Jednak ważne jest to, że bez tej propagandy nie byłoby możliwe rozpoczęcie procesu kształtowania jednostek narodowej armii ukraińskiej w Rastacie. Propaganda ukraińska w obozie składała się z dwóch głównych elementów: po pierwsze jeńców uczono ukrajinoznawstwa i nauk przyrodniczych; po drugie wygłaszano referaty, zawierające krytykę istniejącego systemu społeczno-politycznego w Rosji. Oczywiście te dwa elementy były ze sobą połączone, i jeśli na początku przeważał pierwszy, to z rozwojem życia kulturalnego i edukacyjnego w Rastacie, dominował drugi. Tak więc wykłady naukowo-popularne odpowiadały zainteresowaniom jeńców, a krytyka była potrzebna aby zachęcić do wspólnej działalności w obozie.

²² О. Терлецький, *op.cit.*, s. 379.

²³ І. Срібняк, „Вже не одиниці з поміж Українців, але тисячі...” (діяльність громади „Самостійна Україна” в таборі Раштадт у першій половині 1918 р.), „Межибіж” 2017, № 1, s. 345-352.

Zwolnienie działaczy ukraińskich i studentów kursów obozowych z prac pozwoliło Działowi Oświatowemu ZWU skutecznie wpłynąć na rozwój działalności oświatowej w obozie, organizując różne kursy i prezentacje, a także określając działalność teatrów obozowych, organizując koncerty i pokazy filmów. Dodamy do tego silny wpływ kilku czasopism i książek, które można było bez problemu wypożyczać w bibliotekach lub kupować w księgarniach. Należy zaznaczyć, że ta koncentracja intensyfikowała antyukraińską agitację w obozie, jednak konstruktywne wysiłki członków Działu Oświatowego ZWU i świadomych Ukraińców przeważały nad tym wpływem.

Ogromne znaczenie dla upowszechnienia wpływów ukraińskich poza granicami obozu miało zapoczątkowanie systematycznej działalności oświatowej zespołów robotniczych, w składzie których jeńcy masowo opuszczali obozy (druga połowa roku 1916 i początek roku 1918). W celu ułatwienia komunikacji instytucji obozowych z zespołami robotniczymi wspólnoty ukraińskie wybierały powierników obozowych (tzw. „mężowie zaufania”), którzy sporadycznie odwiedzali zespoły robotnicze w celu informacyjno-oświatowym (wygłaszali referaty, dawali wyjaśnienia odnośnie organizacji wspólnot itd.)²⁴. Ta aktywność powierników stała się możliwa tylko dzięki Ministerstwu Wojennemu Niemiec reprezentowanemu przez generała E. Friedriha, który nie tylko wyraził zgodę na te objazdy zespołów robotniczych, ale również zadbał o zabezpieczenie materialne „mężów” podczas wyjazdów.

Działalność osób zaufanych miała pozytywne skutki, ponieważ w dużym stopniu przyczyniła się do uświadomienia narodowego jeńców z zespołów robotniczych, którzy wcześniej mało lub w ogóle nie uczestniczyli w ruchu ukraińskim w Rastacie. Sprzyjały działalności także redakcje czasopism obozowych, które regularnie publikowały listy od jeńców z zespołów robotniczych, oraz aktywny ruch „mobilnych bibliotek”, które zostały transportowane od zespołu do zespołu przez „mężów zaufania”. Z kolei instytucje obozowe próbowały szybko odpowiedzieć na wszystkie prośby jeńców, w tym i na prośby związane z poprawą warunków życia i warunków pracy Ukraińców w zespołach²⁵.

W niektórych przypadkach nawet dochodziło do współpracy między Działem Oświatowym ZWU i niemieckim komendantem obozu ukraińskiego. Ten aspekt jest najbardziej interesujący, ponieważ bliski kontakt i współpracę między nimi nawiązały cztery zupełnie różne ze względu na światopoglądy i przekonania grupy osób: Galicyjczycy, emigranci ukraińscy z naddnieprzańskiej Ukrainy, jeńcy z powiatów ukraińskich Imperium Rosyjskiego i przedstawiciele wojskowego rządu niemieckiego. Szczególną rolę w tym zbliżeniu odegrali Ukraińcy z Galicji mający mentalność europejską i wykształcenie, i jednocześnie w stosunku naro-

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 6, арк. 45.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 6, арк. 34-35.

dowym ściśle związani z większością jeńców. To oni byli tzw. mostem, który połączył pragnienia i cele Niemców i Ukraińców, czynnikiem, który wyrównał różnicę światopoglądów większości jeńców i niemieckiej administracji wojskowej. Fakt ten można uznać za jedno z największych osiągnięć Galicyjczyków w czasie prowadzenia przez nich działalności oświatowo-kulturalnej w Rastatcie²⁶.

Istotne zmiany miały miejsce w zakresie przekonań politycznych jeńców. Jeśli wraz z powstaniem ukraińskiego obozu orientacja na Rosję była niemal całkowita i jednogłówna (z umiarkowaną sprzecznnością wobec imperialnych rozkazów), z rozwojem życia narodowego w Rastatcie wśród jeńców, idea autonomii Ukrainy gromadzi coraz więcej zwolenników, a z czasem w kołach świadomych Ukraińców coraz częściej propaguje się jej niepodległość²⁷. Obalenie caratu w Rosji doprowadziło do tymczasowego wzrostu sympatii jeńców do ogólnorosyjskiego ruchu wyzwolenczego. Jednak wkrótce te uczucia wyblakły pod naciskiem działań antyukraińskich tymczasowego, a następnie bolszewickiego rządu w Piotrogradzie. Ostatnim ciosem dla prorosyjskich poglądów części jeńców była deklaracja niepodległości Ukrainy przez IV Uniwersał Ukraińskiej Centralnej Rady²⁸.

Działania ZWU wśród jeńców w Rastatcie wyraźnie ukazywały się w trzech głównych obszarach: edukacja (organizowanie prelekcji, prezentacji, szkoleń, indywidualnych kursów), wychowanie narodowe i polityczne oraz działalność organizacyjna. Te obszary były ściśle ze sobą powiązane i wzajemnie się uzupełniały. Z biegiem czasu bardziej świadomi jeńcy zajęli się prowadzeniem działalności kulturalno-oświatowej w obozie – przygotowywali referaty naukowe, nauczali analfabetów, redagowali czasopisma, przewodniczyli na rozmowach politycznych i spotkaniach. Więźniowie z powodzeniem prowadzili działalność ukraińską nie tylko w obozie, ale także w zespołach robotniczych. Jednakże ogólne przewodnictwo nad działalnością kulturalno-oświatową nadal należało do Działu Oświatowego ZWU, a przez nich na działalność obozową wpływało berlińskie Centrum ZWU²⁹.

Zasadnicze zmiany w tym systemie nastąpiły po utworzeniu „rządu” z grona jeńców (tzw. „starszyny generalnej”) w obozie, które już całkowicie przebrały prawie wszystkie funkcje i prerogatywy Działu Oświatowego. Ta reforma stała się jednym z najważniejszych wydarzeń w historii rozwoju wspólnoty ukraińskiej w Rastatcie, dzięki czemu jeńcy mieli prawo do bezpośredniego zarządzania własnym życiem w obozie³⁰.

²⁶ О. Терлецький, *op.cit.*, s. 390.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 25, арк. 11 зв.-12; спр. 2, арк. 25.

²⁸ І. Срібняк, *Українська революція...*, s. 338-344.

²⁹ Звідомлення з політичної діяльності Берлінської Централі Союзу Визволення України в таборах українців полонених і на Українських землях, окупованих Німеччиною за час від половини травня 1915 р. до половини травня 1918 р., Відень 1918, s. 6.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 4406, оп. 1, спр. 22, арк. 2.

Zgromadziwszy wokół siebie świadomych Ukraińców z grona jeńców, ZWU udało się stopniowo wyeliminować z umysłów jeńców wiarę w potęgę Imperium Rosyjskiego i jego władz i zachęcić do działalności ukraińskiej wielu spośród nich. W krótkim czasie organy wyborcze jeńców w Rastacie zajęły się zarządzaniem działalnością kulturalno-oświatową, mając szeroką autonomię nadaną przez niemieckie władze wojskowe. Ze względu na swobodny rozwój ukraińskiego życia i wolności słowa w Rastacie między jeńcami miała miejsce intensywne wymiana myśli, co w znacznym stopniu przyczyniło się do rozwoju światopoglądu jeńców i rozpowszechnienia ukraińskiej idei wyzwolenia narodowego. To służyło wychowaniu dużej liczby świadomych Ukraińców i utworzeniu pierwszych narodowych związków wojskowych w obozie jeńców ukraińskich, które broniły Ukrainę przed inwazją bolszewików.

Abstract

Ihor Sribniak

National-organizational activity of the Union for the Liberation of Ukraine in POW camp for Russian army in Rastatt, Germany (1915-1918)

This article analyzes the main directions of the organizational activity held by the Union for the Liberation of Ukraine (ULU) in the camp for prisoners of war from Russian army in Rastatt, Germany since May 1915 until 1917. Representatives of ULU in Rastatt founded schools of literacy and various educational courses, opened camp library and people's theater, and equipped the church. Besides, the camp saw the creation of several Ukrainian circles and organizations whose members actively participated in the development of national life in Rastatt. Organization and management of the entire cultural and educational work in the camp was handled by the Department of Education of ULU. Members of this department were both civilians and captured Ukrainian officers whose assignment to Rastatt was agreed by the German military authorities. The Department of Education saw high personnel turnover as some of its members were assigned to other camps, while being replaced by new employees.

During the first stages of the camp's Ukrainization, the popularity of Russian chauvinist ideas among many Ukrainian POWs made it much more difficult to engage in the promotion of national and patriotic ideas, as well as in cultural and educational work. A lot of POWs were afraid of cruel repressions of the Russian government and the emperor for their participation in Ukrainian work. However, eventually the majority of POWs managed to get rid of these fears and created community „Independent Ukraine” whose leadership grew to lead all directions

of Ukrainians' life and activity in the camp. Due to the activity of the Union for the Liberation of Ukraine, the camp prepared numerous nationally conscious Ukrainians who actively participated in different military groups which fought against Russian Bolshevism in 1918-1920.

Keywords: Ukrainian POWs, camp, Union for the Liberation of Ukraine, cultural and education work, Rastatt

References

- Doroshenko, D., *Moyi spomyny pro nedavnye-mynule (1914-1920)*, Myunkhen 1969.
- Nagornaya, O.S., *Drugoy voyennyy opyt. Rossiyskiye voyennoplennyye Pervoy mirovoy voyny v Germanii (1914-1922)*, Moskva 2010.
- N-v K., *Robitnychi komandy „Rozsvit”*, Rashtat 1917, 13 hrudnya.
- Pater, I., *Soyuz vyzvolennya Ukrayiny: problema derzhavnosti i sobornosti*, L'viv 2000.
- Pater, I., *Soyuz vyzvolennya Ukrayiny ta ukrayins'ke pytannya v politytsi Tsentral'-Nykherzhav 1914-1918 rr.*, „Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'" 1997, nr 3-4.
- Sribnyak, I., *Borot'ba svitiv: formuvannya natsional'noyi svidomosti polonenykh ukrayintsiv u taborakh Nimechchyny ta Avstro-Uhorshchyny (1914-1917 rr.)*, [in:] *Istoriya ta istoriohrafiya v Yevropi*, vyp. 5: *Ukrayina na shlyakhu hidnosti i svobody*, S. Stel'makh, H. Khausmann (eds.), Kyiv 2016.
- Sribnyak, I., *Kul'turno-prosvitnyts'ka i orhanizatsiyina diyal'nist' Soyuzu Vyzvolennya Ukrayiny u bahatonatsional'nykh taborakh tsars'koyi armiyi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914-1917 rr.)*, „Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st." 2001, nr III.
- Sribnyak, I., *Natsional'no-orhanizatsiyina ta kul'turno-prosvitnyts'ka diyal'nist' polonenykh ukrayintsiv u tabori Rashtat (Nimechchyna) u 1915-1917 rr.*, „Siveryans'kyi litopys" 2014, nr 6.
- Sribnyak, I., *Poloneni ukrayintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914-1920 rr.)*, Kyiv 1999.
- Sribnyak, I., *Ukrayins'ka revolyutsiya ochyma polonenykh voyakiv-ukrayintsiv rosiys'koyi armiyi na zaklyuchnomu etapi Pershoyi svitovoyi viyny*, [in:] *Ukrayins'ka revolyutsiya 1917-1921 rokiv: pohlyad iz sohodennya. Mizhnar. nauk. konf. 25 IV 2012*, V.M. Lytvyn et al. (eds.), Kyiv 2013.
- Sribnyak, I., „Vzhe ne odyntsi z pomizh Ukrayintsiv, ale tysyachi..." (diyal'nist' hromady „Samostiyna Ukrayina" v tabori Rashtat u pershiy polovyni 1918 r.), „Mezhybizh" 2017, nr 1.

Terlets'kyi, O., *Ukrayintsi v Nimechchyni 1915-1918: istoriya ukrayins'koyi hromady v Rashtati*, t. 1., Kyiv-Lyayptsy 1919.

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy, fond 4405, opys 1, sprava: 2, 6, 9, 13, 18, 22, 23, 25, 84, 88, 89, 177, 178.

„Vistnyk soyuzu vyzvolennya Ukrainy” 1914, nr 1.

Zvidomlennya z politychnoyi diyal'nosti Berlins'koyi Tsentrali Soyuzu Vyzvolennya Ukrainy v taborakh ukrayintsi polonenykh i na Ukrainy's'kykh zemlyakh, okupovanykh Nimechchynoyu za chas vid polovyny travnya 1915 r. do do polovyny travnya 1918 r., Viden' 1918.

Ihor Sribniak – dr hab. historii, profesor i kierownik Katedry Historii Powszechnej na Wydziale Historyczno-Filozoficznym Kijowskiego Uniwersytetu im. B. Griczenki. ORCID: 0000-0001-9750-4958